

بررسی ساخت شهری اصفهان در دوره صفویه از دیدگاه مکتب آرمان گرایی اکولوژیک

نسیم حیدری نژاد

کارشناس برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد

چکیده

در طول تاریخ، تکامل و حیات شهر مدیون شکل‌گیری اندیشه‌های خاص در تفکرات سیاسی و ایدئولوژیکی بشر و بهره‌گیری از نظرات و روش‌شناسی‌های خاص در ایجاد جوامع، جهت آسودگی حیات انسانی بوده است. پیشنهاد نظریات متفاوت توسط اندیشمندان در دوره‌های مختلف به ایجاد طرح‌ها و الگوهای بسیاری برای ساماندهی فضای شهری منجر شده که شهر قدیمی اصفهان با پیشینه تاریخی غنی خود نیز از این موارد مستثنی نمی‌باشد.

در این مقاله با این فرض که اصفهان بر پایه ایدئولوژی آرمان‌گرایی و طبیعت‌گرایی در قالب مکتب آرمان شهر گرایی ایدئولوژیک شکل گرفته است به برشماری موارد کلیدی این مکتب در انطباق با ساخت شهری اصفهان پرداخته شده است.

در این پژوهش سعی شده است با روش‌های توصیفی، اسنادی و کاربرد ارقام و داده‌های کسب شده از منابع معتبر به تبیین این دیدگاه پرداخته شود.

ماحصل این مقاله تأکید بر این موضوع است که اصفهان در زمان صفویه با تلفیقی از ایدئولوژی‌های زمانه، توسط شاه عباس و با همراهی شیخ بهائی اوج شکوفایی ساخت شهری را در قالب یک آرمان شهر ایدئولوژیک به منصه ظهور می‌نهد. پایتخت صفویان با بهره‌گیری از تمامی ارکان موجود در مکتب آرمان‌گرایی ایدئولوژیک تا اندازه زیادی به مدینه فاضله که هدف نهائی تمامی مکاتب است نزدیک می‌شود.

واژه‌های کلیدی: آرمان شهر، انسجام اجتماعی، تعادل اکولوژیک، صفویان، موقعیت مناسب، وجود نظم، استاندارد مسکن، اقتدار سیاسی، اشتغال، حد متناسب جمعیت، محیط طبیعی.

مقدمه

آرمان‌گرایان و در صدر آن شارل فوریه (Charles Fourier) با بنیان‌گذاری مکتب آرمان‌گرایی سعی در ایجاد شهرهایی بر مبنای نیل به برابری، دگرگونی محیط کالبدی و اجتماعی و عدالت اجتماعی داشته‌اند. هاوارد (Ebenezer Howard) نظریه باغ‌شهرها جهت سامان‌دهی وضعیت اجتماعی و کالبدی شهرها را ارائه داده است. در واقع او با طرح باغ‌شهرها بسیاری از اهداف آرمان‌گرایان را دنبال کرده است. از جمله اهداف او در این نظریه عبارتند از: تراکم بهینه، اشتغال و خوداتکائی، ساختار عملکردی، اندازه بهینه جمعیت و مساحت (زیاری، ۲، ۱۳۸۸).

در کل می‌توان سیاست‌های برنامه‌ریزی ملی در بریتانیا و در کشورهای دیگر که جهت ارائه شیوه بهتر زندگی در شهرها طی سال‌های بعدی اجرا

شد را ادامه رؤیاهای انقلابی تخیل‌گرایان دانست.

در ایران نیز روند شهرنشینی با تأخیر نسبت به کشورهای دیگر ولی با شتابی روزافزون به سمت ایجاد شهرهای جدید و تغییر در شهرهای موجود به جلوپیش می‌رود. به نظر می‌رسد امروزه بزرگترین معضل موجود در شهر سازی در ایران عدم وجود الگوی بهینه و الگوپذیری از کشورهای غربی می‌باشد، حال آنکه شهر اصفهان با پیشینه تاریخی خود در زمان دولت صفویه به مدلی از شهر آرمانی که تخیل‌گرایان غربی در سال‌های بعد درصدد ایجاد آن برآمدند نزدیک بود. این الگو توزیع جمعیت و اشتغال را در شهر به نحوی بیان می‌دارد که با ایجاد فضای مناسب اسکان جمعیت، کمترین آسیب به فضاهای طبیعی وارد شود.

اهداف دنبال شده در این پژوهش تأکید بر ایدئولوژی آرمان‌گرایی اکولوژیک در ساخت شهر و ایجاد شهرهایی با فضاهای پایدار و ماندگار جهت الگوپذیری شهر سازی معاصر می‌باشد. جهت ایجاد تصور کلی از موضوع بحث لازم است برخی از مفاهیم توضیح داده شود:

آرمان‌شهرها - مشخصه‌های این مکتب عبارتند از: موقعیت مناسب، وجود نظم، الگوسازی همراه تناسب طراحی شکل شهر و با انسجام اجتماعی، استاندارد مسکن، نیاز به اقتدار سیاسی، شهر به مثابه ابزار تولید، اشتغال، حد متناسب جمعیت و امکان برخورداری از محیط طبیعی (زیاری، ۱۰، ۱۳۸۴).

آرمان‌شهرهای اکولوژیک - «در آرمان‌شهرهای اکولوژیک، روی چند عامل تأکید می‌شود که عبارتند از: گزینش مکان، هم‌بافتگی، نوآوری و تغییر، برنامه‌ریزی محیط اجتماعی، تعادل‌های اکولوژیک» (شکوئی، ۱۰۱، ۱۳۸۵).

از زمان نظریه‌پردازی تخیل‌گرایان تاکنون نوشته‌های زیادی در باب تأثیرات این مکاتب در اجتماع و در شهر بیان شده است. در ایران نیز متفکران و پژوهش‌گران در باب ایجاد و تکامل شهرها مقالات و آثار زیادی ارائه داده‌اند. پژوهش‌های فراوان در باب شهرسازی و خصوصاً شهرسازی دوران صفویه مؤید این نکته است.

دکتر شکوئی در کتاب فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی به بیان خصوصیات این مکتب پرداخته ولیکن مطالعه موردی شهر تاریخی اصفهان در این باب موضوع تازه‌ای است که نویسنده این مقاله با گردآوری پژوهش‌های مختلف در قسمت‌های شهرسازی، محیط زیست، مکاتب جغرافیایی و... به این مهم نائل گردیده است. در تمامی این پژوهش‌ها تنها به یک جنبه از جوانب اساسی شهر تأکید شده است حال آنکه در این پژوهش شهر اصفهان به صورت جامع و از دیدگاه‌های متفاوت بررسی شده است.

روش پژوهش

منابع تاریخی فراوانی در باب خصوصیات شهر تاریخی اصفهان وجود دارد. در واقع مهم‌ترین منبع در بررسی این شهر مطالعه سفرنامه‌ها و اطلاعات موجود در آنها و بررسی آثار تاریخی در این موضوع می‌باشد. کلیه آمارها و داده‌های به کار برده شده در این پژوهش از منابع معتبر و به روش اسنادی گردآوری گردیده است. در واقع می‌توان روش مطالعه در این تحقیق را روش‌های توصیفی و اسنادی اشاره نمود که محقق با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد موجود به جمع‌آوری آنها پرداخته است.

بررسی اصول کلی مکتب آرمان شهر گرائی اکولوژیک در اصفهان ۱-گزینش مکان (موقعیت مناسب)

«آرمان شهرها یک مکان آسمانی نیستند. در واقع آرمان شهر زمان ما، با توجه به شرایط مکانی باید دارای اقلیم ویژه و وضعیت ویژه زمین، منابع آب ویژه باشد. به عبارتی، آرمان شهر، باید به صورت (یک اکوسیستم کارکردی) عمل کند» (شکوئی، ۱۰۱، ۱۳۱۵).

انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت اوج وجود درایت و مدیریت شاه عباس در آن زمان است. تغییر پایتخت از قزوین به اصفهان را می‌توان هم به لحاظ ملاحظات سیاسی-نظامی و هم از جنبه اقتصادی آن مهم و در خور توجه دانست. قرار گرفتن اصفهان در مرکز ایران عصر صفویه ضمن آن که پایتخت را از حملات مکرر عثمانیان در امان می‌داشت و از آسیب پذیری آنها مانند تبریز و حتی قزوین جلوگیری می‌کرد، امکان انجام عملیات گسترده را در جبهه شمال شرق و نیز در نواحی غرب در برابر تهاجمات ازبکان و عثمانیان فراهم می‌ساخت (نواقب، ۱۴۶، ۱۳۱۲). در واقع این موقعیت خاص نه تنها به لحاظ نظامی بلکه به لحاظ طبیعی نیز قابل بحث است. زیرا اصفهان در حاشیه رودخانه دائمی آب شیرین زاینده رود، محل تقاطع شبکه مهم راه‌های منطقه‌ای کشور با اقلیم چهار فصل و خاک حاصل خیز قرار گرفته است. در واقع هماهنگ شدن امنیت نسبی آن در ادوار تاریخی زیر بنای اصلی مکان یابی و توسعه شهری آن را آشکار نمود. علاوه بر این چنان موقعیتی موجب شده است که این شهر هم در زمان صفویه و هم قبل از آن پیش‌تاز باشد (دمباشی، ۱۵، ۱۳۷۴).

بسیاری از نقش‌های اقتصادی و اجتماعی هنگامی برای یک شهر فراهم می‌شوند که آن شهر موقع مرکزی داشته باشد. موقعی که دو یا چند مسیر تجاری و مسافرتی به هم می‌رسند و یا همدیگر را قطع می‌کنند نقش‌های تازه‌ای به نقاط محدوده مرکزی واگذار می‌شود. حوضه‌های رودخانه‌ای (اصفهان) اغلب از این خصیصه‌ها بهره‌مند می‌گردند و چه بسا ارزش‌های جهانی می‌یابند (شکوئی، ۲۵۹، ۱۳۱۳).

۱-۱- وضعیت منابع آبی در اصفهان عهد صفویه

در زمان شاه عباس اول سعی شد که حداکثر بهره برداری از منابع آب در تمام نقاط ایران به عمل آید و بدین مناسبت مهم‌ترین طرح آبادانی دشت اصفهان که عبارت بود از برگرداندن سرچشمه‌های کارون به زاینده‌رود انجام شد تا به این ترتیب آب اصفهان تأمین شود (باستانی پاریزی، ۱۴۵، ۱۳۵۷).

از کل متوسط سالانه آب رودخانه زاینده رود ۹۶۰ میلیون متر مکعب یا حدود ۱۸ درصد آن از طریق ۸ نهر اصلی و شعبات آن در شهر اصفهان و حومه آن توزیع می‌شده است (سمیعی، ۱۰، ۱۳۰۷). مادی‌های شهر احتمالاً از زمان ساسانیان در این شهر وجود داشته‌اند. بعد از بنای هر بافت جدید شهری شبکه آبرسانی از داخل و یا از کنار آنها جریان می‌یافته است (شفقی، ۳۰۸، ۱۳۵۳) در کتاب دکتر شفقی آمده است که سطح آب‌های زیرزمینی به واسطه شبکه‌های آبرسانی (مادی) در شهر اصفهان بالا بوده است (شفقی، ۲۹۶، ۱۳۵۳).

شاه عباس کوشش می‌کرد که حداکثر بهره‌برداری از ذخایر آب به عمل آید و به این منظور اقدامات زیادی برای توسعه شبکه آب، ایجاد بند و کانال، احداث کاربزه‌های جدید، تعمیر قنوات و مجاری قدیم، انتقال آب همچنین بازسازی و اصلاح نظام تقسیم آب بویه در مورد زاینده رود انجام داد (نوری، ۵۶۰، ۱۳۱۲). جدول شماره یک مادی‌های اصفهان و تعداد باغات و مزارع و محلات حقا به دار زمان صفویه را نشان می‌دهد (حسینی ابری، ۱۲۵، ۱۳۷۹).

جدول ۱: مادی‌ها، مزارع، باغات و محله‌های حقا به دار اصفهان

ردیف	نام مادی	مزرعه حقا به دار	باغ حقا به دار	محله حقا به دار
۱	فرشادی	۲۱	-	۲
۲	فدن	۱۴	۲	۱
۳	تیران	۶	-	-
۴	قمش	۷	-	۴
۵	نباصرم	۳۴	۱	-
۶	شاه کبیر	-	۲۳	۱
۷	نایب	۱۲	-	۲
۸	شایب	۲۰	۵	۳
جمع	۱۵۸	۱۱۴	۳۱	۱۳

این مقدار آب با توجه به استانداردهای امروزی آبیاری قادر است هر سال حدود ۱۸ هزار هکتار باغ و مزرعه در داخل شهر ایجاد نماید. علاوه بر آن محلات نیز جهت آبیاری باغ‌های محله‌ای و بعضی مسکن خصوصی دارای حقا به بوده‌اند (سمیعی، ۱۰، ۱۳۰۷).

۲-هم بافتگی (نظم)

به دلیل اینکه آرمان شهرها در صدد نظم دادن به آشفتگی‌های زندگی می‌باشند عامل آرمان در تفکرات آرمان شهری نقش عمده‌ای دارد. در این جوامع بایستی همه ساخت‌های اجتماعی به تکامل و نظم برسند. در واقع آرمان شهرها به اکثریت مردم جامعه آرامش مادی و معنوی می‌بخشند (شکوئی، ۱۰۲، ۱۳۱۵).

۲-۱- الگوی نظم در طراحی شهر

شهر اصفهان از آغاز قرن ۱۱ هجری/۱۷ میلادی بنا بر ابتکاری تازه بر اساس خواسته شاه عباس از محدوده قدیم خود در سمت شمال و در

الف-الگوی آرمان شهری، باید استعداد و ظرفیت توسعه پایدار را داشته باشد. پیوند آرمان شهرها با نهضت‌های اجتماعی بیانگر این واقعیت است که عقاید، افکار و نوآوری‌ها، در آرمان شهری ساختن دوباره آرمان شهرها دخالت داده شود.

ب- تغییرات در آرمان شهرها نظیر ساخت اولیه یک آرمان شهر باید براساس یک برنامه‌ریزی کل‌گرا صورت بگیرد و در آن همگرایی اکولوژیکی و اجتماعی طرح‌های جدید مبنای کار باشد (شکوئی، ۱۰۲، ۱۳۱۵).

انتخاب اصفهان به پایتختی فی نفسه یک ابتکار نبود. چرا که قبلاً در دوره‌های گذشته، اصفهان پایتخت و مرکز کشور بوده است، ولی نحوه استقرار و راهبردی که شاه عباس برای دخالت در شهر و ساماندهی آن برگزید را می‌توان یک عمل ابتکاری و کم سابقه در عرصه اقدامات شهرسازی از طرف وی محسوب داشت. راهبرد وی برای طرح اصفهان، عدم دخالت در بافت شهر و تخریب آن بود. به همین منظور طرح جدید در زمین‌های باز (باغ شاه و اراضی عمومی) و دور از محدودیت‌ها و مشکلات شهر قدیمی پیاده شد (گدار، ۱۵۸، ۱۳۶۸). به طور کلی بیشتر اقدامات انجام شده در زمان شاه عباس در اصفهان را می‌توان جزو موارد ابداعی عنوان نمود که در ادامه توضیح خواهد شد.

۴- برنامه‌ریزی محیط اجتماعی

روشن است اگر چنین نباشد انسان با از دست دادن کنترل خود بر ساخت اجتماعی خویش شاهد توقف زیست آرمان شهر خواهد بود. تا کنون تقریباً چهار مدل از کارکرد سازمانی مورد توجه قرار گرفته است: مدل مدیریت علمی، مدل روابط انسانی، مدل ساختار گرا، مدل نظام آزاد. مدل مدیریت علمی، در نظریه کلاسیک ساخت سازمانی، رشد کرد. در این طرز تفکر به تقسیم کار و فرمان برداری از بالا به پایین که در نمودار سازمانی ترسیم می‌شود تأکید می‌گردد.

این مدل با شناخت شبکه‌های غیررسمی اجتماعی که نقش کلیدی در قدرت باز دهی تولید دارند مدل مدیریت علمی یا فرمان برداری از بالا به پایین مورد تأیید قرار گرفت (شکوئی، ۱۰۳، ۱۳۱۵).

با توجه به اسناد ومدارک می‌توان گفت که نحوه مدیریت شهری در زمان صفویه بالاخص در زمان شاه عباس مدیریت علمی بوده است. در زمان صفویه حکومت خاندان صفوی با تکیه بر مذهب شیعه به عنوان متمرکزترین حکومت ایران بعد از اسلام شناخته شد و نظام ملوک الطوائفی به یک حکومت مرکزی قوی تبدیل گشت (شفقی، ۲۸۸، ۱۳۵۳).

در این دوران ایران برای اولین بار از لحاظ سیاسی دارای حکومتی ملی به معنای امروزی شد (لمپتون، ۲۴۷، ۱۳۶۲). «شاه عباس اول حکومت خود را بر برخی اصلاحات اقتصادی بنیان نهاد. از جمله این که دست مالکین و فئودال‌های بزرگ را کوتاه کرد» (نوری، ۵۵۸، ۱۳۸۲). شاردن در سفرنامه خود می‌نویسد: «در ایران طبقه اشرافی وجود ندارد» (باستانی پاریزی، ۱۳۶، ۱۳۷۸).

صفویه از این طریق توانست تمرکز نسبی در کشور ایجاد نماید. در عصر صفوی با فروپاشی قدرت خان خانی و استواری قدرت حکومت مرکزی حکومت یکپارچه‌ای ایجاد شد (پتروشفسکی، ۲۶۱، ۱۳۵۹). به نقل از نوری، ۱۳۸۲.

محدوده مسجد جامع توسعه‌ای را طبق برنامه آغاز کرد. اندیشه بر این بود که دستگاه حکومتی در فضایی تازه و گسترده سازمان یابد ولی محدوده شهر قدیم هم از درجه اعتبار و اهمیت خود باز نماند.

بر این اصل محدوده توسعه و رشد تازه شهر، بر اساس سازمان دادن یک بازار از محل میدان قدیم و مسجد جامع تا میدان جدید بر رونق بخشی جدید افزود. در همه جای نظام شبکه مزبور، مراعات رابطه و فضاها مورد نیاز شده بود. تنوع فضاهای ساختاری در مجموعه ترکیب فضاهای شهری دوره صفویه که از اوایل ۱۶۰۰ میلادی شروع شد مجموعه‌هایی در عین نامساوی بودن با زوایای مختلف ولی متعادل و هماهنگ تلفیق شده‌اند که به نظر می‌رسد، نسبت به عصر خود مشابهی نداشته و از نظر شیوه تفکر، بالاتر از مشابه آن در شهرهای مهم اروپایی بوده است.

نکته اساسی که در رابطه با اقدامات شهرسازی شاه عباس در اصفهان حائز اهمیت می‌باشد، این است که اگر چه شاه عباس طرح خود را از خارج شهر آغاز کرد ولی دستگاه سلطنتی وی در مرکز شهر قرار گرفت. در حقیقت اصفهان قدیم بخشی از طرح شاه عباس برای پایتخت جدید خود را تشکیل می‌داد. لذا با روشن‌بینی و آینده نگری، با این که کاخ‌ها و مقر حکومتی خود را در خارج از شهر قدیم بنا کرد، به زودی با توسعه و گسترش شهر دستگاه حکومت و کاخ‌های سلطنتی در کانون شهر قرار گرفت. موقعیت و مکان شاه عباس در شهر، بین دو عنصر اساسی ساخت شهر که توسط وی ایجاد شدند، یکی میدان نقش جهان و دیگری خیابان چهارباغ، قرار داشت. در واقع یکی از دروازه‌های اصلی کاخ‌های سلطنتی شاه (عالی قاپو) رو به میدان و دیگری در محل فعلی شهرداری اصفهان به خیابان گشوده می‌شد (محمدی، ۴۷۳، ۱۳۸۲). در زمان شاه عباس با پایتخت قرار گرفتن اصفهان نیاز به گسترش شهر ایجاد شد. محدود بودن زمین‌ها در داخل بافت قدیم از یک طرف و مشکل مالکیت‌های خصوصی از طرف دیگر، دولت وقت را مجبور به گسترش شهر به طور باز و در کنار شهر قدیم نموده است. ایجاد بازار قیصریه در امتداد بازار قدیم و طراحی میدان نقش جهان که از شاهکارهای آن دوره می‌باشد، عناصر مورد نیاز گسترش شهر را ایجاد نموده است (ضریبی، ۴۰۸، ۱۳۸۲). با استقرار شاه عباس در خارج شهر و ایجاد میدان نقش جهان و مجموعه اطراف آن شامل مساجد لطف الله و شاه، بازار قیصریه و عمارت عالی قاپو، مرکزیت شهری اصفهان از میدان کهنه و عتیق و مجموعه اطراف آن به میدان جدید، منتقل گردید. اما این انتقال به صورت قطعی و کامل صورت نگرفت و باعث گردید مرکزیت شهری پایتخت از حالت تک قطبی بودن به شکل دو قطبی میان میدان کهنه و میدان نو درآید. در این ارتباط بازار به عنوان یک عامل ارتباطی این دو قطب و مرکزیت شهری را به یکدیگر متصل می‌ساخت. از برکت این دو قطبی بودن، بازار اصفهان بعداً توسعه یافت و اکنون مانند پلی بین دو شهر کهنه و نو قرار دارد (گوبه، ۲۸۷، ۷۴، ۱۳۶۵).

۳- نوآوری و تغییر

در نتیجه چالش‌های خارجی ویا پویایی‌های داخلی، لازم است که همه آرمان شهرها در جهت بقای خود به تغییراتی تن در دهند ویا در مسیر تغییر گام بردارند. لذا روی دو مورد مهم باید تأکید شود:

۵- تعادل‌های اکولوژیک

در آرمان شهرهای اکولوژیک، در جهت تأمین تعادل‌های اکولوژیک باید روی میزان جمعیت، توسعه صنعتی، کنترل تکنولوژی، کنترل تخریب و نابودی منابع حیاتی بیشتراندیشه شود (شکوئی، ۱۰۳، ۱۳۸۵).

۵-۱- میزان جمعیت در دوره صفویه

در کتاب جغرافیای اصفهان اثر دکتر شفق‌ی به نقل از سیاح بزرگ فرانسوی دیولافوا آمده است که «طولی نکشید که این شهر، دارای ششصد هزار نفر سکنه گردید و با جمعیت پاریس در عهد لوئی چهاردهم به رقابت پرداخت و در طول مدت کمی از حیث تجمل و شکوه و ثروت و ابنیه و قصور عالی بر تمام شهرهای اروپا و آسیا برتری پیدا کرد». با احتساب کل مساحت داخل باروی شهر ۱۰۲۰۰ هکتار جمعیت در حدود ۶۰۰۰۰۰ نفر، تراکم جمعیت در سطح عمومی آن در حدود ۵۹ نفر در هکتار بوده است. به طور کلی می‌توان متوسط جمعیت هر واحد مسکونی را در حدود ۵۰ نفر برآورد نمود (حسینی ابری، ۲۲۶، ۱۳۸۲). کمپفر وسعت اصفهان را ۳۶ کیلومتر نوشته (حدود ۱۰۲ کیلومترمربع) و جمعیت جلفا را ۳۰۰۰۰ نفر تخمین زده است. در جنوب جلفا روستای گبرها یا پارسیان واقع بوده که همگی شغل کشاورزی داشته و مرکب از ۶۰۰ خانوار بوده است (شفقی، ۲۹۸، ۱۳۵۳). صاحب «قاموس الاعلام» عده نفوس این شهر را در زمان شاه عباس یک میلیون و صد هزار نفر تخمین زده است و به زبانی دگر اصفهان در عصر صفویه تبدیل به مادر شهر و به اصطلاح متروپلیتن می‌شود (خالق زاده، ۲۳۳، ۱۳۵۳).

۵-۲- صنعت و اشتغال در دوره صفویه (شهر به منزله ابزار تولید)

یکی از ویژگی‌های مهم شهر اصفهان در دوره صفویه، رونق فن و صنعت بوده است. شاردن از ۳۲ کارگاه مرکز تولیدی در اصفهان یاد می‌کند که در هر یک بیش از یکصد و پنجاه صنعتگر مشغول به کار بوده‌اند (مجتهدی، ۴۵۵، ۱۳۸۲). «نویسنده تذکر الملوک مراکز تولیدی را در حدود سال ۱۷۲۶م/۱۳۷هـ-ق ۳۳ کارگاه اعلام داشتند. این کارگاه‌ها در حدود ۵۰۰۰ تعمیر کار و صنعتگر را در استخدام و در ترقی کل اقتصاد سهیم داشتند» (انصاری، ۴۴، ۱۳۸۲). در شهر اصفهان صاحبان حرف مختلف حضور داشتند و دارای تشکیلاتی شبیه اصناف اروپای قرون وسطی بودند. آنها از افراد صنف خود حمایت می‌کردند، در تعیین نرخ کالا دخالت داشتند، در مواردی می‌توانستند به میزان بالای مالیات به دولت اعتراض نمایند. دستمزدها تحت نظارت هر صنف بود (شاردن، ۶۱، ۱۳۷۴).

۵-۳- مسکن شهر اصفهان در عصر صفویه

مسکن شهر در زمان صفویه معمولاً یک طبقه، وسیع و دارای یک باغچه در مرکز و یک باغ در مجاورت آن بوده است (تاورنیه، ۱۳۸۲، ۱۳۳۶). چون ساکنان شهر تحت تأثیر شرایط اجتماعی زمان (نامنی‌های ادواری) به صورت جمعی، فامیلی و چند خانواری در آن زندگی می‌کردند، متوسط جمعیت هر واحد مسکونی حدود ۵۰ نفر بوده است. در آن مسکن اطاق‌ها در اطراف حیاط ساخته می‌شد و هر خانوار معمولاً یک اتاق در اختیار

داشت که مستقیم به سمت حیاط باز می‌شد. در داخل حیاط یک استخر یا حوض ساخته شده بود که برای امور بهداشتی و شستشو مورد استفاده قرار می‌گرفت و بجز یک راهرو در اطراف بقیه فضای آن به زیر پوشش درخت و سبزه کاری برده می‌شد. به این ترتیب ساکنین شهر از ابتدای روز خود را در باغ احساس می‌کردند (حسینی ابری، ۲۲۶، ۱۳۸۲).

۵-۳-۱- سطوح سه‌گانه سکونت و خدمات در شهر اصفهان صفویه - واحد همسایگی

مجموعه‌ای از مسکن شهر نشینان اصفهان که عموماً به یکدیگر پیوسته و دارای دیوارهای بلند و مستقل بوده، به نام واحد همسایگی معروف بوده است. در این واحدها عموماً اعضای یک فامیل، یک طایفه، و یا یک صنف می‌زیستند، که معمولاً نام معبر از نام آنها اقتباس می‌شد (شاردن، ۹۶، ۱۳۳۵).

محلات شهر

به مجموعه‌ای از واحدهای همسایگی که دارای یک مرکز خدماتی بودند محله گفته می‌شد. در آن زمان شهر اصفهان دارای ۳۷ محله بود (شفقی، ۲۴۸، ۱۳۵۳). به طوری که بعضی از محلات آن خدماتی در حد یک شهر بزرگ را در خود متمرکز می‌ساخت (ابری، ۲۲۷، ۱۳۸۲). همزمان با احداث میدان نقش جهان و چهارباغ در شمال شرقی‌ترین قسمت چهار باغ، محله دولت احداث می‌گردد. این قسمت از شهر را می‌توان به محله شاهی معروف دانست. از محلات دیگر بخش جنوبی شهر که با برنامه‌ریزی احداث شده بود، شهرک جلفا نام داشت. این شهرک در قسمت جنوب غربی چهار باغ و چسبیده به آن در امتداد ساحل جنوبی زاینده‌رود قرار دارد. از سایر محلات شهری می‌توان محله گبرآباد یا گبرستان را نام برد که متعلق به زرتشتیان اصفهان بوده و بعدها این محله به دستور شاه عباس دوم خراب و به جای آن کاخ‌ها و باغات سعادت آباد بنا گردید و ساکنان آن به انتهای جلفا کوچانیده شدند (شفقی، ۳۱۰، ۱۳۵۳).

سطح شهر اصفهان

شاردن در سفرنامه خود به ۱۶۲ باب مسجد، ۴۸ باب مدرسه، ۲۷۳ باب گرمابه عمومی یاد می‌کند (شفقی، ۲۹۶، ۱۳۵۳). از اعداد و ارقام فوق چنین نتیجه حاصل می‌شود که اصفهان از لحاظ خدمات سطح شهر در وضعیت مطلوبی بوده است.

۵-۴- امکان برخورداری از محیط طبیعی

علاوه بر این که اکثر فضاهای شهر اصفهان صفویه سرسبز و تحت پوشش باغ‌ها، مزارع و کوچه باغ‌های فرح انگیز بوده است، سراسر تراس پایینی زاینده رود پوشیده از بیشه زارهای خصوصی اما بدون حصار بود، که به عنوان فضاهای تفریحی مورد استفاده عموم قرار می‌گرفت (اشراقی، ۶۱۲، ۱۳۷۸). خیابان طولانی و زیبای چهارباغ که خانم مادفون سوئدی از آن به تصویر بهشت یاد می‌کند، شامل دو خیابان سواره رو در دو طرف و یک خیابان عریض در کنار آن همراه با پیاده‌روهای دو جانب معابر سواره مخصوص عبور بدون دغدغه عابرین پیاده بوده و در هر یک از چهار حاشیه آن دو ردیف از درختان چنار

جدول ۲: تأسیسات و مراکز خدماتی بعضی از محلات مهم شهر اصفهان و واحدهای مسکونی آن‌ها

ردیف	نام محله	تعداد واحدهای مسکونی	بازار	کاروان‌سرا	حمام عمومی	مسجد	مدرسه
۱	طوقچی	۸۰	۴	۴	۲	۲	۲
۲	دردشت	۸۵	۲	۴	۳	۲	۲
۳	بیدآباد	۸۸۳	۵	۱۱	۴	۸	۵
۴	عباس‌آباد	۲۰۰۰	۷	۲۴	۱۹	۱۲	۵
۵	شیخ یوسف	۲۰۷	۲	۳	۲	۲	۵
۶	کل شهر	۱۲۰۰۰	مجموعه سراسری	۱۸۰۲	۲۷۳	۱۶۲	۴۸

۵- تاورنیه، ژان باتیست، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، انتشارات فرهنگ هنر، تهران، ۱۳۳۶.

۶- ثواقب، جهانبخش، مقاله: نقش اصفهان در اقتصاد عصر شاه عباس اول، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه (جلد دوم)، انتشارات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۲.

۷- حسینی ابری، سید حسن، زاینده رود از سرچشمه تامرداب، نشر گلها، اصفهان، ۱۳۷۹.

۸- حسینی ابری، سید حسن، مقاله اصفهان باغ شهر صفویه، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه (جلد دوم)، انتشارات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۲.

۹- خالق زاده، محمد هادی، مقاله: اصفهان در آینه شعر سبک هندی (صائب تبریزی)، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه (جلد دوم)، انتشارات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۲.

۱۰- دهباشی، مهدی، نگاهی به مکتب فلسفی اصفهان، فصلنامه فرهنگ اصفهان، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان اصفهان، شماره اول، اصفهان، ۱۳۷۴.

۱۱- زیاری، کرامت الله، برنامه ریزی شهرهای جدید، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران، ۱۳۷۸.

۱۲- سمعی، کاظم، رونوشت طومار شیخ بهائی، انتشارات راه نجات، اصفهان، ۱۳۰۷.

۱۳- شاردن، ژان، سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، امیرکبیر، جلد هشتم، تهران، ۱۳۳۵.

۱۴- شاردن، ژان، سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، جلد سوم، توس، تهران، ۱۳۷۴.

۱۵- شفق، سیروس، جغرافیای اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۵۳.

۱۶- شکونی، حسین، اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا (جلد دوم) فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی، چاپ سوم، مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، تهران، ۱۳۸۵.

۱۷- گدار، آندره و دیگران، آثار ایران، ابوالحسن سرو قد مقدم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، جلد چهارم، مشهد، ۱۳۶۸.

۱۸- گوبه، هاینس، مقاله شهر اصفهان، ترجمه کرامت الله افسر، نظر اجمالی بر شهرنشینی و شهرسازی در ایران، بکوشش محمد یوسف کیانی، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۵.

۱۹- لمپتون، ا.ک.س، مالک وزارع، ترجمه منوچهر امیری، چاپ سوم، انتشارات علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۶۲.

۲۰- محمدی، محمود، مقاله اصفهان عصر صفویه جلوه گاه شهر سازی اندیشمندان و با برنامه، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه (جلد دوم)، انتشارات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۲.

۲۱- نوری، سید هدایت الله، مقاله اقتصاد روستایی منطقه‌ی اصفهان در عهد صفویه، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه (جلد دوم)، انتشارات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۲.

کاشته شده بود. از این گذشته یک قطعه باغ وسیع در امتداد چهارباغ (به نام هزار جریب) که به طرز زیبایی طراحی شده بود (زمان شاه عباس اول)، باغ سعادت آباد در زمان شاه عباس دوم و باغ فرح آباد در زمان شاه سلطان حسین احداث شده بود که مورد استفاده عموم قرار می‌گرفت. نکته قابل مقایسه باغ شهر صفویه با باغ شهرها وارد این که در باغ شهر اصفهان ساکنین شهر همه جا یا در داخل باغ زندگی می‌کردند یا از میانه باغ‌ها می‌گذشتند و یا اطراف محل زندگی آنان را باغ‌ها فرا گرفته بود (حسینی ابری، ۲۲۴، ۱۳۸۲).

نتیجه‌گیری

اصفهان صفویه را می‌توان در چند کلمه خلاصه کرد که هر کدام از این کلمات مبنای اصلی یک تفکر در شکل‌گیری هر شهری است:

آرمان شهر، باغ‌شهر، شهر اکولوژیک، متروپلیتن (مادرشهر). شهر اصفهان براساس ترکیبی از دیدگاه آرمان‌گرایی و طبیعت‌گرایی با محوریت انسان در زمان صفویه ایجاد شد. هر چند که اصفهان قبل از صفویه نیز به اعتبار خود در تاریخ وجود دارد ولیکن تولد نوشهر اصفهان به سبک معماری یگانه آنرا می‌توان از زمان صفویه و خصوصاً در زمان شاه عباس دانست. شهرسازی این شهر یک مدل همه جانبه می‌باشد که به تمام جوانب شهرسازی و ابعاد اجتماعی واقف است. استفاده امروزی از آثار به جامانده از آن زمان مانند چهارباغ در تطابق با معبر سواره نشان درایت معماران و تصمیم‌گیرندگان شهری آن زمان است. شاید تنها تفاوت معیارهای شهری اصفهان و شهر آرمانی اکولوژیکی را بتوان در میزان جمعیت آن و همچنین در سیستم حکمرانی (سلطنتی) خلاصه کرد. به طوری که اصفهان به گواهی سفرنامه نویسان باغ شهری بوده که به مراتب از باغ شهر هاوارد موفق تر بوده است. بدین جهت در این مقاله جنبه اکولوژیکی آن نیز بررسی شده است.

منابع و مأخذ

۱- اشراقی، فیروز، اصفهان از دید سیاحان خارجی، انتشارات آتروپات، اصفهان، ۱۳۷۸.

۲- انصاری، محمد اسماعیل، مقاله فعالیت‌های تجاری صنعتی عصر شاه عباس اول در اصفهان، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه (جلد دوم)، انتشارات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۲.

۳- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، صفی‌علیشاه، تهران، ۱۳۵۷.

۴- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، صفی‌علیشاه، تهران، ۱۳۷۸.